

ՄԵՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱՆՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ի՞նչպիսիք բուն հայկական եկեղեցու և այլապես հայերի մասին մեր լրագրների մեջ երկար ժամանակից հետո մեծ աեղ բռնկում չառ կենսական խնդիրներ բոլորովին մոռացութեան են տրուել: Յուզւած խնդիրը երբեք պարզուելու չէ. որովհետեւ մեր լրագրները փոխանակ խնդիրը պարզաբանելու համար ջանալու, միմեանց օձիքից են քաշքաշում: Յանկալի էր որ վերջ տրուէր այդ բանակռուին, և մեր լրագրները զբաղուէին լինելիք ուսուցչական ժողովի նպատակով: Իւրեանց էջերը բանային այն յօդուածների համար՝ որոնք կարող էին նպաստել յիշեալ ժողովի նպատակներին: Յանկայի էր որ մեր լրագրները ուսուցչական ժողովի նպատակը բազմակողմանի կերպով քննադատելուց յետոյ, իբրեւ մի մտածուած նիւթ, առաջարկէին նորան, որ առանց երկար ու բարակ, և միևնոյն ժամանակ նպատակին չվերաբերվող խորհրդածութեան ու տարադէպ վիճմունքների, մի որոշ եզրակացութեան հասնէր: Աւերջապէս ցանկայի էր, որ մեր լրագրները ուսուցիչներին նախապատրաստէին լինելիք ժողովի համար: Ահա այս է այժմ՝ մեր բոլորիս սրտի ցանկայի խնդիրը, որով պիտի որոշուի հայ դպրոցների վիճակը:

Իմ այս յօդուածի նպատակն է առիթ տալ մեր լրագրներին զբաղուիլ լինելիք ժողովով. իմ նպատակն է սորանով զրգուել բոլոր ուսուցիչներին կամ դպրոցով հետաքրքրուող անձինքներին իւրեանց ղիտողութիւններն ու նկատողութիւնները ի լոյս հրատարակել: Ուսուցչական ժողովի նախապատրաստութեան համար Մշակը մի անգամ հրաւեր կարդաց. բայց թէ ինքը և թէ ընթերցողները շուտով մոռացան այդ հրաւերը և ոչ ոք ոչինչ չխօսեց: Միայն Պ. Տիգրան Փիլոսոփանը Մշակի 230 համարի մեջ «Հայոց լեզուի դաստիարակութիւն», վերնագրով յօդուածը տպելով՝ խոստացաւ մի շարք յօդուածներ լոյս ընծայել այդ խնդրի մասին:

Մեր դպրոցական պատմութիւնը ահա տասն տարի է, որ նոր շրջան է սկսել. Ահա տասն տարի է, որ դպրոցական գործով զբաղւողները ամեն ջանք գործ են դնում դպրոցները յարմարացնել այն սկզբունքին, որ «ուսումը լինի լուրջ, մանուկը զուարթ»։ Մանդ, եւ համարեա թէ մասամբ ի՞նք այդ պարոնները հասել են իւրեանց նպատակին, Այդպիսի անձանց

անուանները անժողովանքի կման. իսկ նոցա վաստակը պէտք է անկեղծօրէն խոստովանել՝ որ գոհացուցիչ է:

Աշխարհի օրէնքն է միշտ կատարելագործուել և միշտ յառաջ գնալ. այդ օրէնքին ամեն ոք հետևումէ. Հայերն էլ պէտք է հետևեն՝ և հետևումեն: Մեր այժմեան գպրոցները հակապատկերն են այն դպրոցներին, որոնք տասն տարի առաջ գոյութիւն ունէին: Այն ժամանակ մանուկը պարտաւորուած էր առանց հասկանալու բերան սովորել այն՝ ինչ որ ուսուցիչը նշանակումէր կամ թելագրում: Այն ժամանակ սակաւ բացառութեամբ, դասագրքերը գրաբան լեզուով էին գրուած. դասաւանդութիւնը նոյնպէս գրաբան՝ աշխարհաբանութեամբ թարգմանութեամբ էր կատարւում. Հայոց պատմութիւնը անցնում էին Պ. Երզնկեանի շարագրած գրքի վերայ, Սրբազան պատմութիւնը՝ Արթ. Խոսհայ քահ. Սահառունու գրքի վերայ, Քրիստոնէական վարդապետութիւնը՝ կամ Ալամդարեանի և կամ Մսերի գրքերի վերայ, Քերականութիւնը՝ ընդհանրապէս Չամչեանի ու Սալանթեանի գրքերի վերայ, որոնք գրաբան էին. իսկ աշակերտները պարտաւորուած էին թութակի պէս բերան անել՝ առանց հասկանալու: Բարեբաղդաբար այդ գրքերը այժմ մեր գրադարանների զարդն են ու դպրոցական դասագրքերի հանգուցեալ կամ զառամեալ պապերը:

Եթէ չեմ սխալւում, աշխարհաբան լեզուով դասագրքի գոյութեան սկզբնապատճառը Տաճկահայերն եղան. նոցա շաւղով գնալով Ռուսահայքը և քայլ առ քայլ հետևելով Եւրոպացւոց արդի մանկավարժութեան կանոններին՝ աւելի յառաջ գնացին՝ հետզհետէ կատարելագործուած դասագրքեր ու մանկավարժական մատեաններ իւրյա ընծայելով: Գործը արտաբուստ շատ գոհացուցիչ գրութեան մէջ է. Համեմատաբար, Հայոց մէջ դպրոցական խնդիրով աւելի զբաղուողներ կան՝ քան իւրեանց շուրջը գտնվող միւս ասիական օրինակ պարսիկ տաճիկ և ըն. ազգերի մէջ, Արտաբուստ ասացի. ուրեմն ներքուստ գոհացուցիչ գրութեան մէջ լինելը տարակուսելի է. կամ կարծելու է՝ որ համապատասխան չէ արտաքինին: Ոչ որ չէ կարող ուրանալ այժմեան դպրոցների համեմատաբար գոհացուցիչ գրութիւնը հների վերաբերութեամբ. ոչ որ լաւ էր չի արհամարհիլ. ոչ որ չի ցանկանալ բծախնդիր Ձոհիլասի պատուին արժանանալ՝ ոչ ինչ բանի չհաւանելով. բայց որովհետև մարդու համար բնածին է միշտ իւր ունեցած վիճակովը գոհ չլինել և միշտ ջանալ գէպի յառաջ—գէպի կատարելագոյնը, ոյդ իսկ պատճառով ցանկալի էր՝ որ մեր դպրոցները աւելի կատարեալ ծրագիր ու վարչութիւն ունենային: Նկատելով մեր դպրոցների ներքին կազմուածքը, առարկաների դասաւանդութիւնը, տեսնւում է որ մեր դպրոցները դեռ շատ զգալի պակասութիւններ ունին. դեռ խօսքը գործ չի դարձել. ճանաչումն այնպիսի մարդ, որ մանկավարժական թերթ էր հրատարակում և իւր թերթը լցնումէր մանկավարժութեան ոյս կամ ոյս նախագծով թէ, լուսամուտները որ կողմից և ինչպէս պէտք է բանալ. քանի խորանարդ արշին տա-

րածութեան մէջ որքան աշակերտներ պէտքէ տեղաւորել և ըն. Բայց այդ մարդը բնաւ ուշ չէր դարձնում իւր յատուկ դպրոցի վերայ, Դասարանը շարաթը միանգամ էր աւելւում, նստարանները, որոնց վերայ երբեմն 18—20 տարեկան պատանիներ էին նստում, յատկացուած էին 6—9 տարեկան մանուկներին, Աւերջապէս գործը խօսքին համապատասխան չէր, Ամենից շատ աչքի է ընկնում ձեւապաշտութիւնը, որը շատ անգամ չէ յարմարւում դպրոցական աշակերտների դրութեան և ուսուցչի հանգամանքին:

Ձեւապաշտութեան համար այս ինչ առարկան դպրոցի մէջ ընդունումն դասախօսել, իսկ այն ինչը՝ ոչ. աշակերտների հետ այս կամ այն կերպ յարաբերութիւն ունենալ, Բայց պէտք է գիտենալ, ինչ որ անհրաժեշտ չէ, նորա համար աշխատելը ժամավաճառ լինել է, Ինչ որ բնական չէ՝ ձանձրալի, տաղտկալի և միանգամայն զրուելի է, Հետեւում է որ պէտք չէ չափազանց ձեւապաշտ լինել. պէտք է հանգամանքների առաջ խոնարհւիլ, Հայոց համար մանկավարժութեան գործով զբաղուողները Եւրոպայում ընդունուած ձեւերը Հայ դպրոցների մէջ պատուաստելու համար, պէտք է ի նկատի ունենան նախ՝ Եւրոպացու և Հայի մէջ եղած զանազանութիւնը, նոցա ընտանիքի հանգամանքը, այդ երկու այլատարազ մարդիկների ու նոցա ընտանիքի մէջ սկզբնական կրթութիւն ստացած մանուկները, և ապա ջանային Եւրոպայից փոխ առածները յարմարացնել տեղական հանգամանքին, Թւում է թէ մեր մանկավարժները այդ հանգամանքին շատ սակաւ են ուշ դարձնում, Ասան զի ինչ որ կարգում կամ լսում են, իսկոյն, իրրեւ անհրաժեշտ օրէնք աշխատումն մտցնել դպրոցների մէջ, կամ առանձին բրօշիւներով կամ մի դասագրքի յառաջաբանով՝ որ շատ անգամ դասագրքից աւելի տեղ է բռնում, Դասագրքերը տոհմասարակ թարգմանութիւն են, և պ. թարգմանիչները ուշ չեն դարձնում գոնէ յարմարացնել Հայ կեանքին. օրին. Պ. Տ. Աւետիսեանը իւր Մայրենի լեզուի Գ. տարում՝ Աշունը նկարագրելիս, աշնան յայտարար համարում է ցորենի և այլ հացահատիկների հասնելը, Յայտնի է որ մեր երկիրը ուր խաղողն ու դեղձը բամբակն ու քնջիթը հասնում են, հացորդայսերը ոչ թէ աշնան սկզբում, այլ դարնան վերջին կամ ամռան սկզբին արդէն հնձվում են, Իսկ աշնան սկզբին, կալից կուտից պրծած՝ այգիներով են զբաղւում, աշնանային պտուղները հետզհետէ ժողովելով — խաղողը կմեւելով և ըն, Իսկ լեռնադաշտակներում, ուր հացորդայսերը աշնան սկզբին են հասնում, այնտեղ ոչ խաղող կայ և ոչ մինչև անգամ վաղահաս կեռասը, Ահա այսպիսի անընտրութիւն զրեթէ միշտ նկատվում է դպրոցական ամբողջ կազմուածքի մէջ, Հայ մանուկները պարտաւորուած են սովորել այն կարգով, որով սովորում է եւրոպացի մանուկը, առանց միտ դնելու թէ եւրոպացի մանուկը նախքան դպրոց մտնելը ընտանիքի և ինչպէս այժմ՝ ընդունուած է ասել, մանկական պարտեզների ու ծաղկոցների մէջ կրթուելով՝ բաւական պատրաստ է լինում դպրոցական

մէջ նա ծախապատիկ նստելով՝ համարեա՛ կիսով չափ անգամաւոր ծի դիրք էր ստանում։ և միայն ձեռներն ու գլուխն էր շարժում։ Իսկ դպրոցում՝ նստարանների վերայ նստած կախ ոտներով՝ գրեթէ բոլոր մարմնով շարժուէ։ Ահա այդպիսի մանուկներին, նոցա դպրոց մտնելու առաջին օրից, պէտք է ուսուցիչը կարգացնէ այր—բնն։ Հեզել տայ և բոտ նոր ձեռ մանկավարժութեան հնշածը կամ հեզածը գրել կամ խազել։ Ես չեմ կամենում ոչինչ ասել հնարաւորութեան մասին, կարող են ընթերցողները իրանք եզրակացնել։

Մեր մանկավարժները պնդումն որ, ղեռ տառը չհեզած, պէտքէ նորա ձեռ^ը մանուկին խազել տալ։ այդ այնպիսի մի պահանջ է, որի անհրաժեշտութիւնը ամեն որ կիսոստովանի. բայց գործին արտաբոլստ չպէտքէ մտիկ տալ։ պէտքէ այն հանգամանքն էլ աչքի առաջ ունենալ թէ, մեր վերեւ յիշած գոեհիկ մանուկները կըկարողանա՛ն արդեօք իշխել իրենանց անդամների վերայ, կըկարողանա՛ն ըմբռնել ուսուցչի բացատրութիւնները. թէ գլուխը քաշ արած, մատներով կաւիճը կպտտեն ապուշ ապուշ գետնին գրասեղանին կամ ուսուցչի երեսին մտիկ տալով. և ի պատասխանի ուսուցչի բոլոր ջանքերին, (ղիւրճմբռնելի կացուցանել ուսանող աշակերտի համար իւր պատմածը), աշակերտը իւր մանկական անմեղ ու անմիտ ժպիտով բաւականութիւն կտայ ուսուցչին՝ որ նոյն բանը հարկը անգամ կրկնելուց ու ձեւցնելուց յետոյ, թէպէտ չուզենայ էլ արտաբոլստ իւր զարդիւթը և ձանձրոյթը արտայայտել, արդէն զայրացած ու ձանձրացած է իւր փոքրիկ ընկերի բթամտութիւնից։ Ինչ սոսկալի վիճակ. մարդս չկարողանայ իւր հոգւոյ կիրքը արտայայտել։ Ինչ պախաւակելի՞ գործ, առանց զիմացինի հոգւոյ կարողութիւնը չափելու, ձեւապաշտութեան հետեւելով բացատրութիւններ ու նկարներ անել, և պարտաւորել որ, խեղճ վեց տարեկան գոեհիկ մանուկը ըմբռնի ու նկարի. իսկ երբ չըկարողանայ ըմբռնել, բթամիտ և ապուշ անուանել. չէ՞որ, երբ աշակերտը առաջին անգամից ընկճուեց, առաջին անգամից ընդարմացաւ, էլ կկորցնի այն մտաահուութիւնը թէ, կարելի է ղեռ սոխօրել. կկորցնի ուղիմութիւնը, կթուլանայ և սոխօրելու համար մի անպէտ և անպուշ ազայ կդառնայ, Կկորցնի կայտառութիւնը, և երբ ուսուցիչը դէպի այդպիսի մանուկը դառնայ, նա (մանուկը) իւր անձը մի անելանելի լարելիքինմոսի մէջ կերեակայի և ջանք կանի իւր օձիքը ինչ և իցէ հնաբքով ուսուցչի ձեռքից ազատել։ Ըստ իս, զայրացած լինել, բայց պարտաւորուել ձեռ համար ուրախ դէմք ցոյց տալ, տաժանելի ստրկութիւն է պարտաւորւողի կողմից. իսկ բռնակալութիւն՝ պարտաւորեցնողի կողմից։ Պատրաստութիւն չունենալ մի ինչ որ է գործ կատարելու, հարկադրուել անպատճառ խաթրով թէ զօռով կատարել, քաղաքավարի բռնակալութիւն է. իսկ չկարողանալ կատարելը բթամտութեան արդիւնք կոչիլը, բթամիտ ուղիղի ծնունդ պէտքէ համարել։

Մեր երիտասարդ ուսուցիչները, մանկավարժները և սկզբնական դասա-

գիրք պատրաստողները, որ ամեն դեպքում հետևում են Եւրոպայի և յատկապէս Գերմանիայի մանկավարժութեան, որոնց խօսուածքի ու գրուածքի մէջ եւրոպական երեւելի մանկավարժների անունները յաճախ կրկնվում են, զանցառութեան տալով վերոգրեալ հանգամանքը պայտիսի դեպքում կամ վարժապետին և կամ աշակերտին անընդունակ համարելով իւրեանց պաշտօնին՝ մէկն ու մէկին արտաքսում են. կամ պարտաւորացնում նոյն տանջանքը երկուստեք կրելու:

« Երկուց չորեաց փոքրագոյնն է ընտրելի »: Որչափ ես գիտեմ, կամ կարդացել եմ, (որովհետեւ ինչպէս մեր մանկավարժներից շատերը նոյնպէս և ես ոչ Եւրոպա եմ գնացել և ոչ գերմանական մանկավարժութեան գործնականին ականատես եղել) Եւրոպայում սկզբնական դպրոցները ունին դեռ մի նախապատրաստական դասարան, երիւ բաժանմունքով, որոնք հայերէն լեզուով՝ կոչվում են ընտանիք և մանկական պարտեզ կամ ծաղկոց, որոնց առաջինի կրթութիւնը ասվումէ ընտանեկան կրթութիւն, որ շատ մեծ ներգործութիւն ունի մանուկների վերայ նոցա տմրդ շնորհքով: Այդ ընտանեկան կրթութիւնը մերոնց մէջ չկայ, կամ շատ սխալ սկզբունքի վերայ է հաստատուած, եթէ կայ էլ:

Մանկական պարտեզը այն տեղն է, ուր մանուկը մօր փաղաքշական գուրգուրանքի ու տնային բոլորովին ազատ կենցաղավարութեան հաճոյքից հեռանալով՝ ընտելանումէ բոլորովին այլ հաստատութեան. հաստատութեան՝ որ իւր մայրական տան հետ ոչինչ կապ չունի. նա անընդմարելի կերպով վարժվումէ այնպիսի կանոնների, որոնք թէև նորա ունեցած անկախութիւնը չափաւորում են, բայց ընկերութեան համար մի դուրեկան անդամ են պատրաստում: Այնպիսի անդամ՝ որի ներկայութիւնը ոչ մի բանի արգելք ու խանգարիչ չի լինում: Աւերջապէս մանուկը հենց առաջին անգամ պարտաւորվումէ ամեն բան իւր ժամանակին անել, փոխանակ ըստ հաճոյս խաղալու, անգիտակցարար « հաց կամ փափա՛յ » ազդակելու: Մանկական պարտեզ ունենալու սկզբունքը մի երկու տարի յառաջ մեր պարբերական թերթերում՝ երկար խօսակցութեան առարկայ դարձաւ. բայց շուտով էլի լուծեան վարագործի տակ մտաւ առանց կարծեմ, էական մի արդիւնքի:

Մեր ծխական դպրոցների պէս հաստատութիւններում, կամ մեր հասարակութեան մէջ ընդհանրապէս դժուար է մանկական պարտեզի սկզբունքը էացնել, այդ ամեն դք կոտստովանի: Բայց չէ՞ր կարելի արդեօք դպրոցների մէջ այնպիսի կանոն դնել, որ աշակերտները միանուագ ընդունուէին: Նորամուտ փոքրահասակ երկսեռ աշակերտների համար մի սենեակ յատկացուէր, որ դասերի ժամանակ այդ փոքրիկ Բ-է - Բ-ը - Բ-է - Բ-ը ըստ կամաց զբաղուէին թիթե խաղերով. օրինակ թուղթ ծալելով, կոլորելով և այլ այնպիսի բաներով, որով պարտաւորուած լինէին լուծեան վարժուիլ: Այդ ժամանակ կարելի էր նոցա վարժեցնել քանոն ու մատիտ գործածելու մէջ, քարետախտակ ու քարագրիչ բանեցնելու: Առաջին-

ներով՝ մանուկները կսովորէին տողել որչափ կարելի է ուղիղ, իսկ վեր-
 ցիներով՝ նոցա մատնելը կվարժուէին գծելուն կամ նպատակաւ որ խա-
 զեր անելուն ըստ թելադրութեան հսկողի. որովհետեւ նորանկ աշակերտ-
 ները, որոնք ոչ ինչ պատրաստութիւն չունին նպատակաւ որ գծեր քաշե-
 լու, և պարտաւորութիւն անպատճառ հենց առաջին օրից հնչած տառը
 ձեռներպել, նոքա անընդունակ են լինում այնուհետեւ կանոնաւոր և
 վայելուչ գիր գրելուն. մանուկները համոզուած լինելով թէ զիտեն ար-
 դէն տառերը գծել կամ ձեռներպել, էլ ուշ չեն դարձնում այդ գծերը
 գեղեցկացնել. մինչդեռ հին ժամանակներում ամենընտիր և կանոնաւոր
 գրողներ կային այժմ դոքա հազուադէպ են. Ես տեսել եմ աշակերտներ
 որ շնայելով երեք չորս տարի է կարդում և գրում են, այնու ամենայնիւ
 դեռ չգիտեն թէ ինչ տառը տողի որ տեղից սկսելու է, ք տառի վերջին
 ծայրը տողի վերայ են վերջացնում, իսկ ք տառը տողից սկսելով դար-
 ձուած, քը տողամիջում են թողնում. Այդ նորանից է, որ մանուկները
 նախքան գրելը, վարժուած չեն լինում տառերի էական գծերին, և ուսու-
 ցիչները նկատելով թէ ուղղագրութիւնը տեղի է, միտ չեն դնում
 տառերի ձեռներպումիւն գեղեցկացնելուն. Մանուկներից յաջողակ-
 ներին՝ կարելի էր առանձին մի կարգ բաժանել և նոցա վարժել
 գրերի էական գծերի հետ այնպէս, որ նոքա կարողանային տիրել իւրեանց
 ձեռքերին այնչափ, որ ուսուցչի նկարած ու հնչած տառը իրանք հնչելուց
 յետոյ, կարողանային ձեռներպել. Վերջիշեալ կրթութիւնը, որ կարե-
 լի է սահմանափակել մի ուսումնական տարուայ շրջանով, մանուկին
 կպատրաստէին կարգաւ սկսելու համար ամենայնաւոր մի անձն. ուսու-
 ցանելու ժամանակ խեղճ ուսուցիչը շատ մեծ դժուարութիւն չէր կրի և
 սրտամաշ չէր լինի, պարտաւորուած լինելով ըստ մանկավարժութեան
 օրինաց, իւր հոգու անմխիթար տրամադրութիւնը ուրախ դէմքով արտա-
 յայտել. (Գուցէ մտքովս անգամ չանցնէր այս՝ ինչ որ գրումեմ, եթէ
 փորձը իմ վերայ էլ կրկնուած չլինէր). Այս տարժանելի դրութիւնը ու-
 նեցել են կարծեմ՝ այն բոլոր անձինքը, որոնք մեր դպրոցների փոքր մա-
 նուկների հետ գործ են ունեցել. Մեր ծխական դպրոցները, որ երկու
 դասարանից են բաղկանում՝ իւրաքանչիւրում տասնաւոր դասակարգու-
 թիւններ ունենալով, այս դրութեամբ հենց առաջին տարուանից փոքր ի
 շատէ կարգի կմանէին. Նախակրթարանից յաջողակները մի տարուց յե-
 տոյ անցնելով առաջին դասարանը. այդ դասարանի առաջին տարեւն-
 թացքը մտնելով Մայրենի լեզուի կամ մի այլ յարմարագոյն այրբնա-
 րանի Ա. տարին միայն առանց ուրիշ առարկաներով ծանրաբեռնուելու
 սովորէին. Երկսեռ մանուկներին միասին կարելի է թողնել մինչև Ա.
 դասարանի Բ. բաժանմունքը կամ տարեւնթացքը, որոնց տարիքը չեն
 թոյլ տայ ոչինչ կեղակարծ ենթադրութիւնների մէջ մտնել. Այնու-
 հետեւ յաջող պատրաստութիւնից յետոյ, տղայքը՝ տղայոց, իսկ աղջ-
 կերքը՝ արիւրդաց դպրոցների Ա. դասարանի Բ. տարեւնթացքը մտնելով՝

պարտաւորուէին սովորել Մայրենի լեզուի Բ. տարին. Ռուսերէն այբ
ընն և հետ զհետէ յառաջ գնալով կարգաւ գրել ու հասկանալ կարդա-
ցածը. Արօնից պարտաւորուէին մի քանի թիւի աղօթքներ բերան սովո-
րել. Եւջող պատրաստութիւնից յետոյ Բ. դասարանի Ա. տարնթացքը
մտնելով՝ մանուկները սովորէին մայրենի լեզուի Գ. տարին՝ դասները
պատմելով ու գրելով, քերականական մասնրանիները ջոկելով. Ռուսե-
րէնից՝ ընթերցելով ու թարգմանելով. Արօնից՝ սովորէին Սրբազան պատ-
մութիւնը մինչև Յիսուս Քրիստոսի ծնունդը համառօտ ու պարզ կեր-
պով. Հայոց պատմութիւնից՝ սովորէին համառօտապէս մինչև Արշակուն-
եաց հարստութեան վերջը. իսկ Աշխարհագրութիւնից՝ ընական մասը
պարզ և մեկին կերպով. Եւջող պատրաստութիւնից յետոյ Բ. դասա-
րանի Բ. տարնթացքը մտնելով, մանուկները սովորէին հայերէն լեզուից
ինչ և իցէ մի յարմարագոյն ընթերցարանի վերայ քերականական կանոն-
ներ, նախագասութիւնների բաժանումն ու վերլուծութիւն և շարադրել
ուսուցչի թելադրած առակներ կամ պատումներ. Բ. դասարանի Բ.
տարնթացքում պէտքէ աշակերտներին ընտելացնել մեր նախնեաց
մատենագրութեան լեզուին՝ պարզ գրաբառ մատենաներ (օրինակ Աւե-
տարան, Եղիշէից՝ ռեկորդ ընդ նմին և հասկանալի տեղերը) կարգաւ և
աշխարհաբառ թարգմանել տալով. Արօնից՝ սովորէին Յիսուս Քրիստո-
սի կեանքը այս աշխարհի վերայ, Քրիստոնէական եկեղեցու կազմակեր-
պութիւնը, Քրիստոնէական եկեղեցու հաւատոյ հանգանակը (Հաւատալքը)
և եկեղեցու խորհուրդները իւրեանց իմաստով, ազգային եկեղեցու ա-
ռանձնայատկութիւնքը և ներկայ դրութիւնը՝ համառօտ և մեկին կերպով.
Ռուսերէնից՝ սովորէին կարգաւ վարժ, թարգմանել, մասն բաները որո-
շել, նախագասութիւններ կազմել ու գրել. Հայոց պատմութիւնից՝ սո-
վորէին մարզպաններից սկսելով մինչև մեր ներկայ ժամանակը համառօտ
և մեկին տեղեկութիւնները միայն. իսկ Աշխարհագրութիւնից՝ քաղաքա-
կան մասը համառօտ և շատ համառօտ. սովորէին տէրութեանց ու նոցա
մայրաքաղաքների անունները, ուր գտնուիլը, կառավարութեանց ձևը
և ազգերի ինչ կրօն ունենալը. Մոռացայ յիշել թուաբանութիւնը, որ
պէտք է սկսել նախակրթարանից և վերջացնել Բ. դասարանի Բ. տարն-
թացքում՝ պարզ կոտորակների չորս գործողութիւնը սորվացնելով.
Պէտք է յիշել, որ թուաբանութեան ուսուցիչը պէտք է աշխատի աշա-
կերտներին թուաբանութեան այնպիսի խնդիրներ լուծել տալ, որոնք
մանկան ապագայ կեանքի հետ գործ ունենան.

Այս բոլոր պատրաստութիւն ունեցող աշակերտները եթէ չեն կամենալ
մի տարի ևս մնալ դպրոցում՝ կատարելագործուելու համար, կարող են վկա-
յականի պէս միջան ստանալ և արձակուիլ. Այսպիսի կազմուած դպրոց-
ները ինչպէս երևեց հինգ տարնթացք կունենան, ենթադրելով որ աշակերտ-
ներից ոմանք կարող են մի տարով յետ մնալ այս կամ այն դասարանում
վեց կամ առ առաւելն եօթ տարի մնալով դպրոցում, նոքա եթէ եօթն տա-

րեկան հասակում մտած լինէին դպրոց 14 տարեկան պատանի դարձած դուրս կգային այնտեղից բաւական հարուստ պաշարով: 14 տարեկան հասակը մանուկի համար այն ժամանակն է, երբ նա պատանեկութեան մէջ մտնելով՝ էլ միամիտ տղայ չէ. նորա ընչանցքի տեղը արդէն սկսում են թխանալ, և նա ուշիմութիւն է ունենում աւելի մեծ դործերով զբաղուիլ: Նորա ջղերը այնքան ամրացած են լինում, որ նա կարող է և՛ արհեստ սովորել, և վաճառականի ձեռքի տակ ծառայել, և՛ իւր ուսումը շարունակել արքունի դպրոցներում, ուր ոչ ինչ նեղութիւն կրելու չէ. որովհետեւ նա արդէն իւր մայրենի լեզուով էական առարկաներին փոքրի շատէ հմտացած լինելով, կարող կլինի առանց ճնշուելու շարունակել իւր ուսումը: (Այս վերոգրեալ հաստատածը այնպէս գրուեց, որ կարելի է ոմանք կարծեն թէ մի յանդուգն մարդ իբրեւ կանոն է առաջարկում զըսորոցներին. սակայն գրողը այդ յանդգնութիւնը բնաւ մտքով չի անցնիլ, այլ մի անձնական կարծիք համարելով, կառաջարկի ընթերցող հասարակութեան ուշադրութեանը):

Մեր ծխական դպրոցներում մի քանի առարկայ բոլորովին պարտաւորական են: Այդ առարկաները հենց սկզբից — մանուկի ուսումնարան մտնելու օրից մատակարարվում է նոցա: Առարկաներն են. Մայրենի լեզու, Կրօն, Ռուսերէն, Թուրքանութիւն, Վայելչագրութիւն, Երգեցողութիւն:

Արդէն յայտնի եղաւ որ, մեր մանուկները ուսումնարան մտնելիս՝ ոչ ինչ պատրաստութիւն չեն ունենում. թող այդ տգէտ կամ անգրագէտ գոնհիկ ծնողների խնամքի տակ մեծացած լինելով մանուկները՝ աներեւոյթ, անկերպարան և չափազանց երես առած յամառ կամ բոլորովին ստրկացած ապուշ արարածներ են լինում: Ահա այդպիսիների հետ պէտք է պարայել վերոյիշեալ առարկաները:

Ասանք մայրենի լեզուի ուսումը, որովհետեւ սկսվում է մեքենական խաղերով և նոցա հեզկովը, թէպէտ շատ դժուար, բայց կարող է մատչելի լինել, Ի՞նչ խորհուրդ ունի հենց մայրենի լեզուի ուսուցիչ հետ աշակերտի ուղեղը ծանրաբեռնել մի բոլորովին օտար և դեռ չլսած լեզուի դասաւանդութեամբ: Մինչդեռ մանուկը եթէ իւր բոլոր ուժը մայրենի լեզուն ուսանելու վերայ դործ փնի, կարող է շուտով առաջ գնալ: Երբ կսկսի մայրենի լեզուով փոքր ի շատէ վարժ կարգալ, այնուհետեւ դժուարութիւնը կը մնայ միայն օտար լեզուի տառեր ճանաչելը, որից յետոյ մանուկը, որովհետեւ արդէն գիտէ կարգալ, իսկոյն կսկսի հեզել և վերջապէս կարգալ: Օտար լեզու ասելով իմ խօսքը ի հարկէ ռուսերէնի մասին է: Ռուսերէն լեզուի անհրաժեշտութիւնը մեր դպրոցներում անուրանալի է. վասն զի մենք, ապրելով Ռուսիոյ բարեխնամ կառավարութեան ներքոյ, իբրեւ տիրող ազգի լեզու, պէտք է սովորենք: Պէտք է սովորենք ոչ ձևի, շնորքի համար, այլ պէտք է սովորենք սովորելու համար. պէտք է սովորենք իբրեւ մի կտոր հաց ճարելու միջոց, առանց որի շատ դժուարին կլինի մեր ապ-

բուստը այս աշխարհի մէջ, Որովհետեւ դատարան մտնելիս՝ լեզու չիմացողին յետին գրապիտն էլ մայրեցնում է. լեզու չիմացող արհեստաւորը մեծամեծ դժուարութիւնների է հանդիպում. իսկ վաճառականը, որ գործունի ամեն պատահած մարդու հետ անելանելի դուրսեւան մէջ մնալուց յետոյ շափազանց կարմրում է և իւր յաճախորդներից շատերին կորցրնում. Տէրութեան կամ Ռուսաց լեզուն, որ այսքան անհրաժեշտ է մեզ համար, պէտք է օրինաւոր կերպով ուսուցանել ու հետզհետէ գրաւիչ անել և ոչ թէ հենց երկրորդ դասից ձանձրացուցիչ և մի աւելորդ բեռ դարձնել. Ռուսաց լեզուն սովորողը պէտք է փոքրի շատէ պատրաստութիւն ունենայ, որ կարողանայ ըմբռնել այդ լեզուին վերաբերեալ առանձնայատկութիւնները—բառերի սեռերը, շեշտադրութիւնը և համաձայնութիւնը, Այս ամենը մեր նախապատրաստականի մանուկները պարտաւորուած են անպատճառ սովորել. Մեր մանկավարժները, որ պահանջում են առաջ՝ բառի միտքը հասկացնել և ապա բառը հեղել տալ, այդպիսի մանուկներին ի՞նչպէս են նոցա բողբոջին անընդել բառերը հասկացնում և ապա կարդալ տալիս, 2եմ՝ կարող պնդել թէ, մանուկները մայրենի լեզուի տառերից ղրժուար կը ճանաչեն օտար լեզուի տառերը, չեմ՝ կարող պնդել թէ, մայրենի լեզուի հեգերից ղժուար կը հեգեն օտար լեզուի վանկերը. բայց կը պնդեմ որ, այդ ամենը ոչինչ օգուտ չեն տալ մանուկին այն ժամանակ, երբ մայրենի լեզուի բառերը ղժուարութեամբ է հասկանում. այդ ժամանակ եթէ չասեմ ամենէին օգուտ չի քաղիլ մանուկը օտար լեզուի բառերի արտասանութիւնից, բացարձակ կասեմ՝ որ ստացած օգուտը շատ շուշին կը լինի համեմատելով կորցրած ժամանակի հետ. որովհետեւ այսօր սովորած բառը վաղը կը մոռանայ նա. այսօր ուսուցիչի հազար շարժարանքով հասկացրած բառերի նշանակութիւնը վաղը նոյն շարժարանքը պէտք է կրի միտը յերել տալու համար. եթէ հին դպրոցի դասաղբերը—տետրակ, միականոն սողմոս, ութկանոն սաղմոս, ժամագիրք և այլն դուրս նետուեցին դասաղբերի շարքից, որովհետեւ թէ բառերը և թէ բովանդակութիւնը անմատչելի էին աշակերտին, այն մարդիքը, որ այսօր առանձին հրճուանքով են յիշում այս յաղթութիւնը, ի՞նչպէս են հաշտվում այն հանգամանքի հետ, երբ աներեւոյթ և անկերպարան մանուկը իւր խելքից հասկացողութիւնից դուրս, բնաւ չը լսած բառերը պէտք է հեղի, Բառեր, որոնց նշանակութիւնը եթէ բերան էլ անի, չորս օրից յետոյ մոռանալու է. Ըստիս ռուսերէն սկսելու է Ա. դասարանի Բ. տարիընթացքում, այսինքն, մանուկի դպրոց մտնելուց երկու տարի յետոյ, միայն շաբաթը երեք կամ չորս դասի տեղ, վեց դաս առնելով:

Արօնը սրտի զգացմունքի արտայայտութիւնն է դէպի ամենակարող արարիչ Աստուածը, Արօնագիտութիւնը այս սկզբունքի հետ սորվեցնում է մարդուն իւր յարաբերութեան ձեւը Արարչի հետ. կրթում է մարդուն առաքինութեան և այն ամեն կատարելութեան մէջ, որ հաճելի են Արարիչ Աստուծուն, Արօնի յիշեալ սկզբունքը հիմնուած է փիլիսոփայա-

կան գատողութիւնների, բարոյագիտութեան, ազգային աւանդութեան, (քրիստոնեաների համար) քրիստոնէական վարդապետութեան վսեմ, բարձր և միանգամայն վերացական տեսութիւնների վերայ: Գպրոց նոր մտնող մանուկը, որ դեռ այդ բն չի կարողանում հեղել, ի՞նչպէս կարող է ըմբռնել կրօնի գասը. շատ շատ նա կարող է թուլթակի պէս կրկնել թէ մեզ և բոլոր աշխարհը ստեղծել է Աստուած: Այդ բանը աշակերտներին կրկնել տալու համար՝ բաւական է առ առաւելն հինգ գաս. մնացեալ դասերում ամբողջ տարին ի՞նչ անելու է: Հրէական ազգի պատմութիւնը, որ մեր դպրոցներում կրօնի դասի տեղ է ստացել, իբրև պատմութիւն դարձեալ անմատչելի է մանուկին, որովհետև նորա ուղեղը յիշելու և ըմբռնածը պատմելու չափ զարգացած չէ: Ականջները շատ բանի չեն ծառայում: Նոքա հազիւ իւրեանց տիրոջ անունը լսելուն են նպաստում, և կատարել տալիս այն կարծիք պատուէրը, որ թելադրում է ուսուցիչը: Մանկան ուղեղն ու լսելիքը շատ գործ չեն կատարում: Նորա ձեռքերն ու ոտքերը լեզուն ու աչքերն են գործ կատարողը, և այս անում են մեքենաբար: Թող ուսուցիչը ինչ կամենայ խօսի, նա իւր խաղով է զբաղվում մինչև իւր անունը լսելը: Այսպիսի գէպքերում ի՞նչ ուսուցանի, ինչ պատմի կրօնի ուսուցիչը, որ մանուկներին դիւրեմբռնելի և զբոսալի լինի: Ուսուցիչը շատ անգամ սխալվում է իւր ենթադրութիւնների մէջ՝ թէ կրօնից այս ինչ կամ այն ինչ կտորները հետաքրքիր կը լինեն աշակերտին, և տեսնում է հակառակը: Այդ ժամանակ արդէն յայտնի կարելի է դուշակել ուսուցչի գրութիւնը մի ծայրայեղութիւնից միւսն է անցնում: Նա փորձում է աղօթքներ բերան անել տալ. յանկարծ տեսնում է, որ աշակերտը ոչ կարողանում է սովորել, որովհետև գիր ու կարգաւ չգիտէ՝ որ բերան անի. և ոչ հասկանալ՝ որովհետև նորա միտքը հասկանալու չափ մշակուած չէ. այդ ամենի վերայ աւելանում է մի երրորդ անձի կողմնակի հեգնութիւնը կամ սառն սրտով յայտնութիւնը թէ իբձի ԴՊՐՈՅՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱ ՆԵՐՔԻՆ ԿԷԶԻԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ և այս խօսքը շատ անգամ ասում է այնպիսի միւր, որին եթէ իւր ասած խօսքի բառերի նշանակութիւնը առանձին առանձին հարցնես, ոչ կը հասկանայ և ոչ կարող կը լինի մի գոհացուցիչ պատասխան տալ: Արօնի ուսուցչի գրութիւնը նշյուն է լինում, ինչ որ լինում է ռուսերէնի ուսուցչի գրութիւնը, որ չը նայելով թէ իւր շուրջը գտնւողները գովում են իւր մանկավարժութեան մէջ ունեցած հմտութիւնը, այնու ամենայնիւ ոչինչ զգալի յառաջադիմութիւն չէ նկատում իւր աշակերտների մէջ: Բարեխիղճ ուսուցիչը իւր ստացած ոռճկով այնքան չի ոգևորվում, որ չափ իւր աշխատանքի արդիւնքը տեսնելով: Երբ ուսուցիչը այդ մթնթաւութիւնից զրկուած է լինում՝ թուլանում է և ակամայից է մտնում դրպոց ու դասարան:

Խօսքս ամփոփելով հետեւեալ իմ կարծիքները յանձնումեմ մանկավարժ տեսուչների ու բանիմաց հոգաբարձուների նկատողութեանը: Այդ իմ

կարծիքները լսովի խօսքեր չեն, այլ անձնական փորձառութեան արդիւնք: 'Նախ' ընդունել մանուկներ տարուայ մի ժամանակին միայն, այն է Սեպտեմբերին. որով կվերանայ այն անյարմարութիւնը, որ միշտ նկատելի է լինում մեր դպրոցներում. այդ անյարմարութիւնիցն է աշակերտների զանազան դասակարգութիւնների բաժանումը, որ մեծապէս արդիւնք է լինում կարգապահութեան ու յառաջդիմութեան: Ասանդի աշակերտները զանազան աստիճանի հասկացողութեան տէր լինելով՝ ինչ որ ուսուցիչը անհրաժեշտ հարկ է համարում մինին պատմել, նորա կողքին նստողը, որ արդէն վաղուց սովորել է՝ սկսում է, եթէ ուշադիր է եղել, քթի տակից նայելով պատմել, կամ ընկերի անհասկացողութիւնը արհամարհել քոքուսով և քրթմնջելով. իսկ եթէ ուշադիր չէ՝ խաղում է, ընկերին բռնում է, և եթէ հարկ տեսնես ի զգուշութիւն հրաւիրելու, պէտք է ականջներդ սրես նոցա զանգաւները լսելու. հազար կրկնիր թէ, զանգաւ չես ընդունում, նոքա տանը սովորել են իւրեանց յանցանքը մէկ մէկի վերայ ձգել. պահանջում են բաւականութիւն և պէտքէ մի բաւականութիւն տասն ապա թէ ոչ կըսկսի լալ:

Բ. Անգրագէտ ծնողաց զաւակները, որոնք ոչինչ պատրաստութիւն չունեն, մի յատկացեալ սենեակի մէջ կարգապահութեան վարժեցնել ինչպէս գրուեց:

Գ. Նորակ աշակերտներից նոքա, որոնք կարգապահութեան ընտելացած են, փոխադրել նախապատրաստական դասարանը և առանձին բաժանմունք կազմելով՝ վարժեցնել քանոն ու մատիտ, քարագրիչ, ու քարետախտակ գործածելուն և մայրենի լեզուի տառերի էական գծերը խաղելուն:

Դ. Ա. Հրատարակի Ա. բաժնի մէջ բացի մայրենի լեզուի այլբենարանից, բերանացի թուեր համարելուց և սովորածը գրելուց՝ ուրիշ առարկաներով չձանրաբեռնել մանուկներին: Օգուտ քաղելով դէպքից՝ ներշնչել աշակերտների մէջ կրօնի այնպիսի տարիքները, որոնք մատչելի կը լինին մանկան ուղեղին: Իւրաքանչիւր տօնական արձակուրդին՝ բացատրել կամ պատմել տօնի պատճառը և նորա անհրաժեշտութիւնը. օրինակ, ծննդեան տօնին՝ պատմել Յիսուս Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, մկրտողի անունը, որ մանուկները միշտ լսել են. որովհետեւ Ս. Եովհաննէս Մկրտիչը մեր ժողովրդի մութագոյնը սուրբն է, և Ս. Սարգիստի անունը յայտնի է մանուկին հենց լեզուն բացուած օրից, յիշել թէ որտեղ է մկրտուել, Տօնի օրերից յետոյ պատմածք մանուկներին յիշել տալու համար պատմել տալ տպաւորութիւնը, որ գործել է նոցա վերայ տօնական հանդիսակատարութիւնը եկեղեցու մէջ:

Գալով կրօնի դասաւանդութեանը մանուկներին աղօթք բերան անել տալիս՝ ոմանք պնդում են թէ, միտքը բնաւ չը պէտքէ բացատրել. այդպիսիքը հակառակում են իւրեանց պաշտած սկզբունքին. մեզանչումն մանկավարժութեան այն օրէնքի դէմ՝ թէ, աշակերտի զասի կամ կարգացածի մէջ մի բառ անգամ թողելու չէ առանց նորա նշանակութիւնը բացատրել:

լու մանուկներին, եթէ աշակերտը չը պէտքէ հասկանայ իւր արտասանած աղօթքի միտքը, ինչո՞ւ ուրեմն պէտքէ պարտաւորուի սովորել, Կրօնը սորվացնումենք աշակերտներին, նոցա վարքն ու բարքը աշխուացնելու համար, եթէ աշակերտները միայն բերան պէտքէ անեն աղօթքների մի քանի հատուած առանց միտքը հասկանալու, ինչ շահ այդ մեքենական աշխատութիւնից, Դիցուք աշակերտը բերանացի լաւ ասում է « Հայր մեր » աղօթքը, քանի որ նորա իմաստը չի հասկանալ, ինչ բարոյական օգուտ կը քաղի նորանից, Մանուկները, որոնք հայր մայր և մի քանի ազգակցական բառեր սովորելուց յետոյ Աստուծոյ անունն են սովորում, պէտք չէ՞ իմանան թէ մենք ինչու ենք Աստուծուն մէջ հայր անուանում, Աշակերտները, որ սովորութիւն ունին ընկերների հետ խաղալ և մի շընչին առիթ գտնելով կուռել նոցա հետ և իւրեանց անձը արդարացնելու համար գանգատել, պէտք չէ՞ հասկացնել նոցա, որ այդ վարմունքը մեր հայր Աստուծուն հաճիլի չէ, և եթէ մենք մեր ընկերներին չենք ներել, չենք թողնիլ նոցա զէպի մեզ ունեցած պարտքը, Աստուած էլ մերը չի թողնիլ, « Թող մեզ զպարտիս մեր, որպէս և մէք թողումք մերոց պարտապանաց » խօսքը աշակերտներին սորվացնելիս, պէտք չէ՞ ջանալ արմատախիլ անել փոքրիկ մանուկի անդիտութեամբ կատարած մատնութեան սովորութիւնը, որ եթէ մնայ նորա մէջ, նորա հասակի աճելու հետ կաճի և զիտակցական կը դառնայ, Բայց աշակերտները այդ բաները ըմբռնելու համար պատրաստութիւն պիտի ունենան:

Մեր մանկավարժ տեսուչներն ու հոգաբարձուները պահանջում են կրօնի սկզբնական դասերը աղօթքով սկսել, Յայտնի է որ մեր ծխական դպրոցների ուսուցիչները մեծ մասամբ շատ սահմանափակ ուսում ունին, շատերը չգիտեն թէ ինչպէս պէտքէ անցնել այս կամ այն առարկան, եթէ ձեռքներին չունեն դասագիրքը, Ցանկալի էր որ թեմական Պ. վերատեսուչները, որ կրօնի դասերին այնքան մեծ նշանակութիւն են տալիս, նորա գասաւանդութեան մի ծրագիր կազմէին և յանձնէին իւրեանց իշխանութեան ստորադրեալ ուսուցիչներին, յատկացնէին թէ կրօնի դասերը որ դրքի վերայ և ինչ ձևով պէտքէ սորվացնել, կրօնի սկզբնական դասերին որ աղօթքները պէտքէ սորվացնել, Յայտնի է որ մանուկները չորս հինգ տարի մնում են դպրոցում և կրօնի դասը, որ սկսվում է այր բնի հեգելու օրից, իւր նպատակին չի ծառայում, այս նորանից է որ շատ անխնամ կերպով է մատակարարվում, Ասան զի աշակերտը դպրոցից դուրս եկած ժամանակը հաղիւ Սըրբազան պատմութիւնից Իսրայէլացիների Եդիպտոսից դուրս գալու անցքին են հասած լինում, շատ շատ նոցա վերջին դասը Մովսէսի մահն է լինում կամ Պաւլի թագաւորութիւնը, Յայտնի է որ սրբազան պատմութիւնը իւր Աստուածապաշտ հովիւ ու թագաւոր հերոսների կենսագրութեամբ հէքիաթի ձևով սորվեցնումենք մանուկներին, Աստուծոյ մարդիկների հետ ունեցած յարաբերութեան ձևը ցոյց տալու համար նոցա լաւ կամ վատ բարի կամ չար գործած ժամանակ, Երանի թէ մեր ուսուցիչները գոնէ

այդ եզրակացութիւնն էլ կարողանային հանել սրբազան պատմութեան դասաւանդութիւնից։ Ապա թէ ոչ Սրբազան պատմութիւնը կրօնի դասի տեղ չի կարող բռնել։ Եւ իրաւ որ, մանուկը հենց այդ բնից Կրօն սովորելով հանդերձ, զպրօցից դուրս եկած ժամանակ իւր աղոյալին եկեղեցուց ու կրօնից ոչինչ տեղեկութիւն չէ ունենում։ Եւ որպէս զի մանուկները զպրօցում սովորեն կրօն սովորելու համար և ոչ շնորքի, բայց պէտքէ Սրբազան պատմութիւնը համառօտ, շատ համառօտ բայց հիմնաւոր կերպով անցնել։ պէտքէ սորվացնել Աստուծոյ գոյութիւնը և արարչագործութիւնը, վարքով ապականուած մարդոց ի պատիժ եղած ջրհեղեղը, մարդիկների կռապաշտութեան մէջ ընկնելն ու Աբրահամի, Աստուածապաշտութիւնը, Մովսէսի գործերն ու նորա բարոյական առողջապահական և կրօնական օրէնքների մասին համառօտ տեղեկութիւն։ Յիշել որ Ճշմարիտ աստուածապաշտութիւնը միայն Իսրայէլացիների մէջ մնաց, սորվացնել մի քանի բարեպաշտ դատաւորների ու թագաւորների պատմութիւն ու նոցա յաջողութիւնը, մի քանի մոլի դատաւորների ու թագաւորների պատմութիւնն ու նոցա թշուառութեան մէջ ընկնելը, այն եզրակացութիւնը հանելով, որ բարեգործները միշտ Աստուծոյ օրհնութիւնը վայելելով բախտաւոր վերջ են ունենում, իսկ չարագործները՝ թշուառ վախճան։ Այսպիսով՝ շուտով անցնել քրիստոնէական եկեղեցու կրօնի վարդապետութեանը։ Մեր աշակերտները զպրօցից դուրս եկած ժամանակ կարողանում են պատմել հրէական եկեղեցու ծէսերը արարողութիւնները, տաճարի, բաժանմունքները, յատուկ անուններով, իսկ իւրեանց մայր եկեղեցու վերայ ոչինչ հասկացողութիւն չեն ունենում, որ շատ ցաւալի բան է։ Քրիստոնէական եկեղեցու կրօնը պէտքէ սկսել նորա հիմնադիր Յիսուս Քրիստոսի պատմութեամբ, հարկաւոր դէպքում աւետարանի բնագիրը կարդալով ու պատմելով։ Այնուհետեւ անցնել կրօնի վարդապետութեանը ընդհանրապէս, յիշել տիեզերական երեք ժողովները որոնց սահմանադրութիւնը ընդունել է հայ եկեղեցին։ սորվացնել հայ նշանաւոր հայրապետների պատմութիւնը նոցա արած բարեկարգութիւնները, աղգային նշանաւոր ժողովների նպատակը, մեր եկեղեցու առանձնայատկութեան էական պատճառը։ Եւ այս բոլորը այնքան հմտութեամբ սովորէին մանուկները, որ մի հայ քրիստոնէայ մարդու պատիւ բերէր։

Հայոց պատմութեան ուսումը մեր զպրօցներում պէտքէ աւանդել ոչ որպէս հէքիաթ, այլ որպէս պատմութիւն։ պատմութիւնը լաւ ուսուցիչ սիրելու համար պէտքէ գիտենալ տեղը՝ ուր պատմական դէպքերը տեղի են ունեցել, ժամանակը՝ երբ անցքը կատարուել է։ առանց այդ երկուսի պատմութիւնը իւր էական նպատակին չի կարող հասնել։ Մանուկները Հայոց պատմութիւնը իբրեւ պատմութիւն սովորելու համար ոչ թէ թագաւորների ու նահապետների անուններն ու նոցա արարքը պէտք է գիտենան, այլ պէտք է գիտենան թէ՛ Հայաստանը որպիսի դիրք ունէր ի՞նչ ազգացութիւն է ունեցել, Հայաստանի դիրքը Հայոց կեանքի վերայ քանի

մասն էր բաժանվում: Ի՞նչ յարաբերութիւն ունէին այդ մասերը միմեանց հետ: Ինչ հետեւանք ունեցաւ այդ մասերի միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը: Չնայելով որ մայրենի լեզուից և կրօնից յետոյ անհրաժեշտ առարկաներից առաջինն է Հայոց պատմութիւնը: Բայց որքան այդ առարկայի անհրաժեշտութիւնը ամեն որ խոստովանումէ: այնքան և անտարբեր է դէպի այդ առարկայի դաստառութիւնը: Այս իսկ է պատճառը: որ մինչև այսօր մի օրինաւոր դասագիրք չունենք այդ առարկայի համար: և ոչ որ մտածում չէ հոգալ այդ պահանջութիւնը: Մեր դպրոցները աննպատակ առարկաներով խճողուած լինելով՝ Հայոց պատմութեան վերայ ոչք զարձնող չի լինում: և աշակերտները չնայելով որ երեք շորս տարի շարունակ դպրոցում Հայոց պատմութիւն են սովորում: Բայց շատ քչերն է յաջողում մինչև Բագրատունեաց հարստութեան վերջը: կամ շատ շատ Ռուբեն — Լուսինեան Լեւոնի Փարիզում թաղուիլը հասնիլ: որից յետոյ էլ Հայոց պատմութիւնը չի շարունակվում: կարծես Լեւոն վեցերորդի մեռնելով Հայերը դադարումեն ապրելուց: կարծես հայութիւնը չքանումէ աշխարհի երեսից: Մանուկները: որ թութակի պէս բերանացի կրկնումեն Վահէի կամ Տիգրանի պատմութիւնը: բնաւ չգիտեն թէ երևանը իւր նահանգով երբ մտաւ Ռուսաց տիրապետութեան տակ: Ինչ մարդիկ են Խոյիցիները: Արարանու: Գեօկչայի: Գարաշիշաղու: և Շօրագեայի ժողովուրդը: և երբ դաղթեցին երևանու նահանգը: Չգիտեն թէ դեռ 150 տարի առաջ Հայ ժողովուրդը իւր մէլիքներով ու հայրապետներով ինչ յարաբերութեան մէջ էին Ռուսաց վեհապետների հետ: Սկսած մեծն Պետրոսից Հայերը ինչ ակնկալութիւն ունէին այդ հուժկու ազգից: որին նախախնամութիւնը զօրացնումէր օր ըստ օրէ պաշտպանելու ընկճած քրիստոնէութիւնը մահաժամանակների բարբարոսութիւնից: Չգիտեն թէ ովքեր են իւնիտօրները: ինչպէս մտան Հայաստան: Ինչ խաղեր խաղացին Հայաստանում: Չգիտեն թէ ինչի՞ մայայացաւ Հայաստանը: ով էր Շահ — Աբասը: և որպիսի դրութեան մէջ էր Հայաստանը այդ աշխարհաւեր և միւսնոյն ժամանակ աշխարհաչէն թագաւորի օրով: որի մասին պատումներ և մասալներ դեռ պատվումեն Հայ գիւղերում: Այդ ամենի վերայ ոչինչ տեղեկութիւն չունին: Չնայելով որ այդ ժամանակամիջոցը աւելի հարուստ է պատմական նիւթերով: Մենք չունինք դասագրքեր: Ազգային պատմութեան: Աշխարհագրութեան: Մայրենի լեզուի քերականութեան: որոնք մեր համբալ ուսուցիչների ձեռքում կարող էին մեծ գործ կատարել: Գրաբարը որպէս գիտութիւն սովորելու միջոց անպէտք համարուելուց յետոյ մեր յարգելի մանկավարժները չեն կամենում մայրենի լեզուով դասական գրքեր պատրաստել: Ռուսահայոց մանուկները պարտաւորուած են մի քանի առարկաների դասերը սովորել Տաճկահայոց լեզուով գրուած դրքերի վերայ: որ շատ շնչին օգուտ տալուց յետոյ մի քանի վնասներ ունի: առաջին Տաճկայոց ուղղագրութիւնը մի քանի բաղաձայն տառերում հակառակ է Ռուսահայոց ուղղագրութեան: Բ. Նոցա բարբառը բոլորովին

տարրեր է մեր բարրաօրից՝ Այն աշակերտները, որոնք սովորել են Տաճկահայոց բարրաօրով գրուած դասագրքերի վերայ, երկար ժամանակ չեն կարողանում՝ դուրս գալ այդ բարրաօրի ազդեցութեան տակից, որ խստնուելով մեր բարրաօրի հետ՝ մի այլանկատ օձ են ձևացնում:

Երգեցողութիւնը մարդուս գոյութեան առաջին օրից սկիզբն առնելով՝ մարդկութեան հետ անվախճան մնալու է: Աս չեմ կամենում երգերգութեան անհրաժեշտութիւնը ցոյց տալու համար նորա մարդուս վերայ արած ներգործութիւնը թուել. բաւական է յիշել որ, տղան օրօրոցի մէջ իւր մօր օրօրների եղբրական եղանակի ազդեցութեան տակ մոռանում է իւր ճիշն ու աղաղակը և զմայմունքը ընդարմացնում է նորան խորը քնով: Հովուի սրինգը դիւթում է իւր հօտին: Երգը մարդուն մոռանալ է տալիս կեանքի քաղցրութիւնը և ոգևորելով՝ մղում է պատերազմի դաշտը կամ մեռնել կամ մեռցնել: Աւերջապէս հարսանիքի ուրախութեան ժամանակն էլ երգ են երգում մեռելի դագաղի վերայ էլ: Եկեղեցում Աստուծոյ անունը երգեցողութեամբ ենք փառաբանում: Չկայ աշխարհիս վերայ մի բան որ երգեցողութեան պէս առանց ձանցրացնելու մարդիկներին դէպի ինքն հրապուրէր: Երգեցողութիւնը իւր այսքան մեծ ներգործութեամբ մարդկային կեանքի մէջ վայելչութեան աղբ կարելի է համարել: Երգեցողութիւնը մեր դպրոցներում ուսանելի առարկաներից մինն է:

Մինչև վերջին տարիներս դպրոցներում երգեցողութեան աւանդելի առարկան Շարականն էր և մարդիկ իւրեանց կեանքի ամբողջ կէսը նուիրումին այդ առարկայի ուսման, բայց կատարելապէս չէին կարողանում համանալ: Դպրոցական կազմակերպութիւնը փոխուելուց յետոյ երգեցողութեան առարկայի դասաւանդութեան ձեն ևս փոխուեց: Շարականների հետ մատակարարուել սկսեց նաև ազգային երգերի դաս: Մեր ազգըզարմանալի դիւրամեք ազգ է: Մենք բաց ի շարականներից ու մի քանի հոգևոր երգերից՝ ազգային երաժշտութիւն չունենք: ցաւ ի սիրտ պէտք է առել որ Շարականների ու հոգևոր երգերի եղանակներն էլ անարատ չեն մնացել: Նոցա մէջ ևս ճաշակաւոր մարդը կարող է նկատել օտար խառնուրդ: Մեր ազգը ազգային երգերի և ժողովրդական երգերի եղանակ չունի: Այժմեան ազգային երգերի եղանակները առնուած են եւրոպական և տաճկական խաղերի եղանակներից: Իսկ ժողովրդական երգեր եթէ կան, նոքա թէ իմաստով և թէ եղանակով այլազգի են: Բացառութիւն կարելի է համարել մի քանի ջանքի-տէգի-էլէ-էլէ-էլէ, որոնք անարգուած են և երբէք ուսումնարանների սեմից ներս մտնելու չեն իրրև երգեցողութեան ուսանելիք: Որչափ էլ բուն ազգային եղանակ չունենանք, բանաստեղծութիւններ չաւարելի է ինչ և իցէ մի եղանակով երգել. և ահա դոքա են կազմում մեր երգեցողութեան դասերի նիւթը: Բանաստեղծութիւններից շատերը մանաւանդ Տաճկահայոց գրուածները, միայն բուն երկակայութեան ծրնունդ են, որոնք ոչ ինչ կապ չունին երգչի հանգամանքի հետ. այդպիսիների մէջ ընտրութիւն անելու է: Երգեցողութեան թէ եղանակը և թէ

բանաստեղծութեան միտքը մարդու տրամադրութիւնից կախում պէտք ունենան:

Երգեցողութեան եղանակը մինչև վերջին տարիներս բերանացի էր աւանդվում: Այն օրից, երբ Հայկական Չայնագրութիւնը իւր անձուկ չրջանից, շնորհիւ Տ. Տ. Գէորգ Դ. Պաթուղիկոսի զուրս եկաւ: Երգեցողութեան դասաւանդութեան մէջ էլ զգալի փոփոխութիւն մտաւ: Հայկական Չայնագրութեան շնորհիւ շարականի բոլոր եղանակները երգելու համար առ առաւելն մի տարի բաւական է: Հայկական Չայնագրութիւնը հոգեորական չրջանի մէջ սկսուելով ու ընդհանրանալով, այն նպաստը ազգային համարուած երգերին չէ մատուցել, ինչ որ տեսնվում է հոգեոր երգերի վերաբերութեամբ: Շարականը, Ժամագրքի և Ս. Պատարագի երգերը Հայկական Չայնագրութեան շիշերով տպագրուեցին, բայց դեռ մի օրինակ որ երգարան զուրս չէ եկած: Այդ ևս ձայնագրագէտների մեղն է: Որոնք մինչև հիմա կարողացած կըլինէին, եթէ կամենային, ժողովրդական հատ կտուր ազգային երգերից ընտրելագոյններն ու շատ տարածուածները հաւաքել գոսաւորել ու տպագրել Հայկական Չայնագրութեամբ: Չայնագրագէտների մէջ միայն մի մարդ, Եզնիկ քահանայ Երզնկեանն է, որ իւր կարողութեան չափ աշխատում է Հայկական Չայնագրութեան արհեստը հասարակել: Մօտ ութն տարի է որ Հայկական Չայնագրութիւնը մուտք է գործել Ռուսա—Հայքում: Այս ութն տարուայ մէջ յարգելի ձայնագրագէտները ջանք չարին փարատել տարակուսանքը ոմանցից, որոնք չեն հաւատում թէ փօ, է, վէ, բէով կարելի է երգել ճիշտ եղանակներ, ինչպէս անհաւատալի չէ զօ, բէ, մի, ֆասոյով երգեցողութիւնը: Զկարողացան փարատել տարակուսանքը, որ մի գծի վերայ գրուած նիշերը (տառերը) նոյնպէս կարող են ցոյց տալ ձայնաստիճանները ինչպէս Եւրոպական հինգ գծերի վերայ եղած կէտերը: Զկարողացան փարատել տարակուսանքը թէ Չայնագրութեան արհեստը մի և նոյնն է, տարբերութիւնը միայն ձևերի ու անունների մէջ է, ինչպէս են առհասարակ ազգաց այր բնը: Եթէ կարելի է հայոց այր բնով էլ կարգալ, ապա և Հայկական ձայնանիշով երգել կարելի է: Հայկական Չայնագրութիւնը այն առաւելութիւնն էլ ունի, որ մի գծի վերայ գրուելով մեծ դիրիս թիւն է տալիս թէ ընթերցանութեան և թէ գրութեան:

Երգեցողութեան դասաւանդութեան զալով, Չայնագրութիւնը չէ կարելի հենց նախապատրաստականից սկսել: Որովհետև մանուկները երբէք կարողանալու չեն ոչ ձայնաստիճանը ըմբռնել, որոշել, և ոչ տեւողութեան չափերը կամ ժամանակները գործադրել: Նոցա բերանացի կերպով պէտք է սորվացնել կամ լաւ ևս՝ կրկնել տալ իւրեանց գիտեցած մանկական երգերը: Մանկական երգերը միայն երգվում չեն: Մանուկները երգելիս՝ խաղեր և ձևացումներ էլ են անում, որ մի զուարճալիք է: Լաւագոյն է որ երգեցողութիւնը նախապատրաստականում կամ ա. դասարանի ա. տարիներն ընկնելով իրրեւ դասընթացի, դասամիջոցների ժամանակ, Բսկ

երգեցողութեան գասերին նորա միայն ունկնդիր լինին երգեցողութեան ընտելանալու համար: Պ. Թաշճեանի Չայնազրութեան գասադիրքը վարժութիւններ չունենալով՝ մեծ նպաստ չէ կարող ընձեռել: Յանկալի էր որ մի գասադիրք էլ պատրաստուէր: ոչ թէ Շարականների եղանակների կանոնների համար: այլ իսկապէս Չայնազրութեան ուսումը թեթեւացնելու:

Համար աւելի հարուստ վարժութիւններով, որ աշակերտները վարժութին Չայնազրութեան տառերին, չափերի նիշերին և այլ կանոններին անպէս՝ ինչպէս մարդ ամբողջ ալը բնը սովորելուց յետոյ ամեն գրուածք կարգում է առանց կաշկանդուելու թէ այս ինչ կտորը այս ինչ գասադրքի այս ինչ մասին մէջ գրուածի պէս կարդալու է:

Աշակերտը Չայնազրութեան ուսումը սկսելով Ա. դասարանի Բ. տարեընթացքում, շաբաթական երեք դասով, Բ. դասարանի Բ. տարեընթացքում այսինքն գալրոցից դուրս գալու տարին ըստական պաշար կարող է ունենալ ամեն ձայնագրուած երգ կարդալ և վարժուել գործիքի վերայ գաշնակելու:

Բնական պատմութեան ուսումը համառօտ անցնելը ծխական դպրոցներում շատ կարեւոր է. այդ առարկան կարելի է սկսել հենց Ա. դասարանի Ա. տարեընթացքից. Այդ առարկան, որ շատ հետաքրքրական կարող է լինել մանուկների համար, ղժրագրաբար դեռ հայ դպրոցների համար անհրաժեշտ առարկաների կարգը չէ անցել: Եւ մեր դպրոցները դեռ չապրու-թիւն են համարում թէ այդ առարկայի և թէ այլ առարկաների անհրաժեշտ գործիքները և պատկերները ունենալ, ինչպէս և աշխարհագրութեան քարտեզ և այլ պարագաներ ունենալը աւելորդ է համարվում:

Այս 1881 թուի ամառը լինելիք ուսուցչական ժողովը երեւի ուշադրութիւն կդարձնի գասադրքերի ընտրութեան վերայ, որոշելով թէ որ ձեռնարկները պէտք է ընդունել և ինչ ձեռնարկներ ի նորոյ պատրաստել:

Յանկալի է որ ուսուցչական ժողովը դպրոցական խնդիրը ըստմանկողմանի կերպով քննադատելուց յետոյ, մի օրոշ վարչական ծրագիր կազմէր, և սահմանէր թէ ինչ առարկաներ անհրաժեշտ են, այն միայն ուսուցանել, և այդ վերջնական որոշումը հաստատուելով Հոգեւոր Ծայրագոյն Իշխանութիւնից, մեր դպրոցական պատմութեան մէջ մի նոր դարաշրջութիւն կազմէր, ազատելով դպրոցները այս կամ այն պարոնի կամայականութիւնից:

Ընդհանրապէս խօսելով մեր դպրոցների վերայ, մոռացոյ մի քանի խօսք էլ նուիրել մեր օրիորդաց դպրոցներին, ուր օրիորդները պէտքէ պատրաստուին տնտես և ապագայ ընտանիքի մայր լինելու: Ըստ իս մեր օրիորդաց ծխական դպրոցներում նուրբ շատ նուրբ հիւսուածքներ անելու տեղ աւելի նպատակայարմար է օրիորդներին պարագեցնել կեանքի անհրաժեշտ աշխատութիւններով — կարու կտուրով և ին:

1880 Նոյեմբեր:

Յ. Վ. Մ.